

## Рекомендації

Вченою радою Київського інституту внутрішніх справ при Національній академії внутрішніх справ України

Протокол № 11  
від 29 березня 2000 р.

## Рецензенти:

**Копейчиков В.В.**, академік АПН України, доктор юридичних наук, професор (НАВСУ);

**Шимон С.І.**, кандидат юридичних наук (КНЕУ).

**Каложний Р.А., Климюк О.Ф., Наум М.Ю., Шульженко Ф.П., Яцина І.П.** *Державницькі і правові теорії: становлення та розвиток*: Навчальний посібник. — Київ: РВВ КІВС, 2000. — 130 с.

У запропонованому виданні відповідно до навчальної програми дисципліни «Історія вчень про державу та право» викладені світові державно-правові теорії зі стародавніх часів до сучасності. Видання може бути використане курсантами і слухачами інституту при підготовці до семінарських занять, для самостійної роботи над курсом.

## Вступ

Відповідно до навчального плану в юридичних навчальних закладах вивчається курс «Історії вчень про державу та право».

Пристаюючи до вивчення цієї дисципліни, слухачі та курсанти повинні, насамперед, з'ясувати предмет та метод цієї дисципліни, її місце серед юридичних та інших гуманітарних наук, практичне значення в умовах побудови в Україні основ правової держави і громадського суспільства. Як відомо, такі категорії, як «державна» та «право» вивчаються багатьма науками, а саме філософією, соціологією, політологією тощо, але найбільш глибоко їх дослідження здійснюється різними галузями юридичних наук, серед яких і «Історія вчень про державу та право».

«Історія вчень про державу та право» відноситься до теоретико-історичних дисциплін, які мають світоглядний характер. З одного боку, цей курс пов'язаний з дисциплінами історичного циклу: «Історією держави та права зарубіжних країн», «Історією держави та права України», з іншого — з дисциплінами теоретичного циклу, зокрема «Теорією держави та права». Тому, починаючи вивчення цієї дисципліни, необхідно знати, що вона має два аспекти: історичний і теоретичний. Об'єднання в одній дисципліні згаданих аспектів обумовлено тим, що вона досліджує особливий предмет: історію виникнення і розвитку теоретичних знань людства про державу, право, політику і законодавство. Але необхідно підкреслити, що предметом дослідження «Історії вчень про державу та право» є не всі знання про державу чи право, а тільки ті, які були теоретично обґрунтовані і концептуально викладені, тобто ті, які за своєю пізнавальною глибиною й цінністю перевершують повсякденні форми відображення політико-правової дійсності, де основою є життєвий досвід, почуття та емоції. Тому до цього предмету не можна віднести всі без виключення промови політичних діячів, письменників і вчених, оскільки вони не розроблені до рівня самостійних теорій, а являють собою лише погляди з окремих проблем державності і права.

Розглядаючи більш детально історичний і теоретичний аспекти, які об'єднані в цій дисципліні, необхідно наголосити, що суттю історичного аспекту «Історії вчень про державу та право» є висвітлення історично вивчених, соціальних і політичних конкретних поглядів на суспільство, державу і право, розроблених у вченні, що розглядається, та того, як ці погляди співвідносилися із поглядами різних соціальних прошарків суспільства, які інтереси вони виражали, яку позицію займав автор вчення в сучасних йому умовах.

Суттю теоретичного аспекту є філософські, загальнометодологічні і пізнавальні моменти вчення. Цей аспект дає змогу з'ясувати способ

обґрунтування конкретних державницьких і правових поглядів, визначити новизну та соціальну цінність цих концепцій.

Необхідно звернути увагу слухачів і курсантів на те, що в рамках одного предмету розглядаються два соціальні феномени: держава й право.

Це дуже важливо в соціальному плані, оскільки у практиці політичній і правовій явища внутрішньо пов'язані: політичні відносини, як складова соціальних відносин суспільства, стимулюють розвиток і вдосконалення правових норм і навпаки, норми права регулюють, впорядковують всі сфери соціальних відносин, у тому числі і політичні.

Необхідно з'ясувати питання і щодо методу, який використовує "Історія вчень про державу та право", досліджуючи свій предмет.

Основним методом і методологічною базою "Історії вчень про державу та право" є діалектичний метод, який передбачає розгляд державно-правових концепцій у розвитку та зв'язку між собою, так і з явищами суспільного життя.

Слід зазначити, що провідну роль у цьому методі відіграє принцип історизму, для якого характерне розуміння історії як специфічної форми руху від минулого через сучасність до майбутнього, розгляд минулого і сучасного як внутрішньо пов'язаних. Окрім цього, такий підхід дає змогу об'єктивно проаналізувати кожен державно-правову концепцію, визначити її місце, час і соціальну цінність у системі інших того чи іншого етапу розвитку суспільства, визначити їх практичне значення для сьогодення.

Враховуючи це, було б помилково вважати, що теоретичні державно-правові концепції мали соціальну значущість тільки для своєї епохи. Безперечно, умови, у яких виникла та чи інша теорія про державу чи право, давно минули, але багато концептуальних підходів вчених і сьогодні мають велике значення як у поглибленому вивченні категорій "держава" і "право", так і в практичних заходах, які здійснює народ України з розбудови своєї державності. Більше того, в розвитку правової науки має місце спадковість, зв'язок державно-правових концепцій. З цього приводу можна згадати соціально-політичне вчення англійського філософа і вченого Джона Локка (1634-1704). У своєму творі "Два трактати про правління", який побачив світ в 1690 році, він вперше зробив спробу обґрунтувати концепцію розподілу гілок державної влади.

Через багато років після цього представник французької просвіти Шарль Луї Монтеск'є (1689-1755), перейнявши від свого попередника естафету, у праці "Про дух законів" детально розробив теорію розподілу державної влади на законодавчу, виконавчу і судову, що, на його думку, виключило б зловживання владою і сприяло б людям без перешкод реалізувати свої особисті та політичні права і свободи.

Очевидна величезна цінність цієї державно-правової концепції, оскільки незбалансованість гілок влади, відсутність системи протизваг і стримувань між ними призводять суспільство до нестабільності і соціального напруження.

Прикладом цього є події в Росії у жовтні 1993 року, а також, на жаль, політичне протистояння, яке має місце в Україні між законодавчою і виконавчою гілками влади.

Більше того, тезу про спадковість у розвитку правової науки і велике практичне значення теоретичних концепцій, розроблених в минулому, підтверджують зусилля багатьох поколінь вчених, які з'ясували і продовжують досліджувати так звані наскрізні проблеми. Серед них: теоретичні проблеми співвідношення і взаємозв'язку права і моралі, особистості і влади, людини і держави; утвердження в суспільстві справедливості тощо. І останнє зауваження. Згідно з навчальною програмою курсу "Історія вчень про державу та право" теоретичні державницькі і правові концепції розглядаються в хронологічному порядку, з використанням порівняльного методу. Це дає змогу детально знайомитися із змістом конкретних вчень, проаналізувати його, співставити, з'ясувати на скільки вони успадковують політико-правову думку минулих поколінь і скільки в них нового, яка їх соціальна цінність з огляду на сучасність.

Видання, що пропонується, не претендує на розкриття переважної більшості державно-правових концепцій, що мали місце в історії, у ньому висвітлені основні теорії, які, на думку авторів, мають важливе значення для вивчення дисципліни.

Для підготовки цього видання використані першоджерела мислителів і філософів, які досліджували сутність держави та права, провідних учених в цій галузі науки В.С. Нерсисянца, Д.І. Луковської, Є.А. Воротіліна, О.Е. Лейста, Н.М. Азаркіна, Ю. Богоша та інших, а також матеріали лекцій, що читалися авторами з філософії права й вчень про державу та право.

При підготовці до групових занять з курсу слухачам і курсантам рекомендується додатково опрацювати першоджерела, а також літературу, що рекомендована до кожної теми планами семінарів.



## Тема 1. З'ясування сутності держави та права в стародавні часи

З появою держави і встановлених нею норм і правил поведінки у людей з'являються перші роздуми про ці соціальні феномени, їхню сутність та роль у суспільному житті.

Звичайно, спочатку погляди на державу, а також її вимоги щодо правил поведінки людей не були самостійними знаннями, а являли собою елементи синкретичного міфологічного світогляду.

Згідно з міфологічними уявленнями наших предків порядок, який був встановлений на землі, розглядався як складова всесвітнього порядку, що бере початок від Бога.

Виходячи з цього, формувалися й уявлення людей про їхнє місце у світі, взаємовідносини з іншими людьми, права й обов'язки, державний устрій. Такий підхід до розуміння сутності держави, порядку, справедливості був характерним для більшості народів, про що свідчать перші літературні пам'ятки країн Стародавнього Сходу, Стародавньої Греції, а також Київської Русі.

Але схожість підходів різних народів до визначення походження земних предків має місце тільки на стадії виникнення цих поглядів.

З часом, розвиваючись, погляди кожного народу на державу, порядок, справедливість починають відрізнятися, набирати свого напрямку і забарвлення. Це починається на етапі з'ясування людьми питання про взаємозв'язок порядку всесвітнього, небесного і відносин на землі. Зокрема, у Стародавньому Китаї вважалося, що такий зв'язок здійснюється імператором. Від імені Бога він шляхом утворення держави встановлює порядок на землі і реалізує надані йому Богом влади повноваження. Всі інші особи, які займають різні посади в системі державного управління, покликані провадити в життя волю імператора, а значить і Бога.

У той же час в Стародавній Індії, Єгипті і Вавилоні був поширений міф, згідно з яким боги були не тільки джерелом влади, а і брали безпосередню участь у встановленні земного порядку, вирішенні долі людей. Ці погляди присутні в літературних пам'ятках Стародавнього Єгипту, серед яких: "Повчання Птахотепа" (XXVII ст. до н.е.), "Книга мертвих" (XXV- XXIV ст. до н.е.), "Повчання Гераклеопольського царя своєму сину" (XXII ст. до н.е.)

Хоча і написані в різний час, але головною вони мали тезу про божественну сутність влади і законів, їх відповідність божим настановам, у них були викладені рекомендації щодо виконання законів, справедливої поведінки. Згідно з поглядами древньоєврейського народу Бог вважався верховним правителем, законодавцем і верховним суддею. Він

безпосередньо, як вважалося, впливає на суспільні процеси, пропонуючи рішення з конкретних питань Мойсею.

Такий підхід до з'ясування питання про сутність влади, порядку і справедливості був дуже розповсюджений тривалий час, а пізніше багато його положень були прийняті християнством і знайшли своє відображення у Старому Завіті.

Приблизно у VIII - VII століттях до нашої ери, погляди на земний порядок, сутність законів і справедливості зазнають суттєвих змін. У першу чергу це характерно для Стародавньої Персії (а пізніше і країн Близького Сходу, Азії й Індії), де набуло розповсюдження вчення Заратустри. Він вважав, що суспільний процес — це боротьба двох протилежних сил: Добра (царства світлого божества) і Зла (царства темного божества). На його думку, Добро є метою людського існування, воно закликає до боротьби зі Злом. Більше того, для боротьби зі Злом і утвердженням на землі Добра, похідними від якого є справедливість, порядок і благополуччя, виникає держава.

Окрім цього, Заратустра робить спробу визначити сутність і функції влади, яку він ототожнює з особою монарха. На його думку, єдиноуправитель держави репрезентує на землі царство світлого божества — Добро, є його служителем, а головним його завданням повинна бути боротьба зі Злом, захист підданих і встановлення справедливості та порядку. Тільки за цієї умови можливо перемогти царство темного божества — Зла і утворити відповідні умови для щасливого життя людей.

Пізніше, в VI-V століттях до нашої ери, з виникненням релігійної течії буддизму, формуються погляди, які заперечують божественну основу держави, порядку і закону. На відміну від своїх попередників, прихильники буддизму вважали, що всесвіт керується природним законом, а всі події — це природна закономірність. Згідно з цим, життя людей значною мірою залежить від них самих і в першу чергу від знання ними природного закону.

Прихильники цієї системи поглядів відстоювали також думку про природне походження держави і характеру законів.

Майже така ж схема становлення системи державно-правових поглядів мала місце і в Стародавній Греції. Міфологічні уявлення людей про світ, всесвіт, державу і порядок змінили погляди, у яких основна роль у їх створенні відводиться богам і особливо Зевсу, що знайшло своє відображення в багатьох літературних пам'ятках тогочасної Греції. Зокрема, в VIII столітті до нашої ери у творчач знаменитого Гомера "Іліада" й "Одіссея" верховним заступником справедливості є Зевс.

Гомер наголошував, що основним принципом поведінки є справедливість, якої повинні дотримуватись як боги, так і люди. Право, за своєю суттю, має бути конкретизацією вічної справедливості.

Більше того, в тогочасному суспільстві в богах уособлювалися різні морально-правові принципи. Про це красномовно свідчить Гесіод (VII століття до н.е.) у своєму творі "Теогонія". Тут, зокрема, йдеться про те, що у Зевса, який уособлює всебічну досконалість, і Феміди, яка уособлює вічний природний порядок, народилося дві дочки: Дікс й Евномія. Перша з них охороняє справедливість, карає неправду, а друга — являє собою божественний характер початку законності в суспільному устрої. Використовуючи категорію справедливості, автор робить спробу проаналізувати існуючий суспільний устрій, порядок і закон.

У своєму творі "Труди і дні" він стверджує, що людство від створення світу пройшло п'ять епох.

Перша епоха, яку він називає "золотою", давала можливість людям бути рівними, всюди панувала справедливість, добробут і щастя.

Але згодом з'являються люди, які перестають підкорятися богам, не виконують їхніх настанов, порушують справедливість. Це має місце в другій епосі, яку Гесіод називає "срібною".

Далі справедливість у суспільстві порушується ще більше, настає "мідна епоха", коли люди починають ворогувати і знищувати себе.

Це ж саме, тільки в більших розмірах і між народами, відбувається і в наступну четверту епоху. І нарешті, настає сучасна Гесіоду епоха — "залізна", для якої характерна повна зневага до справедливості, внаслідок чого в суспільстві починає панувати зло і насилля, неправда і несправедливість.

У VI - V століттях до н.е. окремі уявлення людей про всевітній порядок, державний устрій і закон стають більш системними.

У Стародавньому Китаї одним із перших у цьому аспекті було вчення школи Конфуція (551 - 479 рр. до н.е.), яке увібрало в себе полігамію уявлень про державу та право тогочасного суспільства. Мислителем і його послідовниками держава і право розглядаються у взаємозв'язку між собою та у співвідношенні з іншими соціальними інститутами і, зокрема, моральністю.

Роблячи спробу з'ясувати сутність цих суспільних феноменів, прибічники зазначеної концепції порівнювали державу з великою сім'єю, у якій влада імператора розглядалася як влада глави сімейства, а відносини правлячих і підлеглих — як сімейні відносини, основою яких є підкорення молодших старшим "благородним мужам".

Державна влада здійснюється імператором одноособово, як в сім'ї — її главою, ніхто не може втручатися в цей процес.

Позитивні закони розглядалися мислителем і його учнями як похідні від держави, але їх роль в регулюванні суспільних відносин недооцінювалася. Вони вважали, що прийняті державою закони, зважаючи

на їх імперативність і жорстокість покарання за порушення, не можуть сприяти злагодженості у суспільстві.

Більш ефективним регулятором суспільних відносин, на їхню думку, є система моральних норм і принципів, звичаїв і правил поведінки. Більше того, цей широкий комплекс морально-етичних норм повинен врегульовувати не лише відносини між людьми, а й владні відносини, політичне життя в цілому.

З VI - V століття до н.е. в Стародавньому Китаї відома концепція "даосизму", основоположником якої був Лао-цзи.

Значною мірою означена система державницьких і правових поглядів за своїм змістом близька до уявлень буддизму про ці суспільні феномени. Її прихильники відстоювали ідею, що всевіт, а також суспільство і держава з її атрибутами розвиваються природним шляхом відповідно до існуючого вічного закону "Дао", який визначає конкретні закони неба, природи й суспільства. За своєю суттю "Дао" є уособленням справедливості, всебічного порядку і доброзичливості. Якщо відносини в державі будуються згідно з приписами "Дао", якщо там панує справедливість і порядок, утворюються умови для добробуту і щасливого життя, і навпаки, якщо ці приписи не виконуються, то в суспільстві з'являється нерівність, насилля й інші вади.

Державницькі і правові системи, що склалися, стали пізніше базою для формування теоретично обґрунтованих концепцій природного права, патріархальної теорії походження держави тощо.

Приблизно таким же шляхом розвивалися погляди на державу та право в Стародавній Греції. Десь з VI століття до н.е. вони починають складатися в окрему систему знань, але на відміну від Східних країн в Греції цей процес проходить активніше, держава і право стають об'єктом дослідження багатьох мислителів і філософських шкіл. Цьому сприяло декілька факторів.

По-перше, Греція мала значний економічний і соціальний досвід. На цей час вона пройшла декілька форм державності: аристократію, олігархію і демократію, яким були притаманні своє розуміння сутності держави і права, їх ролі і соціального призначення.

По-друге, сформувався певний зв'язок між людиною, державними інститутами і суспільством.

По-третє, в державі склалася певна правова система, був відпрацьований механізм законотворчого і правозастосовчого процесів.

Четверте — це значна диференціація суспільства. Кожен його стан розглядав перспективи державного розвитку, виходячи із своїх інтересів, що знаходило відображення у конкретних теоріях.

І, нарешті, ще один важливий фактор. Мислителі Стародавньої Греції цього періоду починають аналізувати конкретні державницькі і



правові вчення своїх попередників, розвиваючи їх далі чи спростовуючи. Означені процеси беруть початок з творчості “семи мудреців”, які підкреслювали велике значення законів для полісного життя, відстоювали ідею підкорення законам, зробили спробу законодавчо врегулювати відносини між станами суспільства і вдосконалити державний устрій.

Певний внесок у розвиток державно-правових вчень зробив Піфагор (580-500 рр. до н.е.) і його послідовники. Виходячи із того, що люди не можуть жити без управління, піфагорійці висловлювалися проти демократичного устрою полісів, більш вдалою формою правління вважали аристократію, яка здійснює свою владу на підставі законів. Запорукою порядку в державі прибічники цієї теорії вважали свідоме виконання усіма вимог законів, суттю яких є встановлення або відновлення справедливості.

З творчості піфагорійців і, зокрема, Гіпподама (друга половина V століття до н.е.) починається розробка концепцій ідеальної держави.

Вчений пропонує проекти, де регламентує кількість населення (до 10 тисяч осіб), яке поділене на три стани: ремісники, землероби і воїни. Всі громадяни (окрім рабів) беруть участь в управлінні державними справами, формуванні представницьких органів влади, прийнятті законів.

Окрім цього, у своєму проекті ідеальної держави мислитель зробив спробу визначити право власності на одну із головних матеріальних цінностей – землю, і законодавчо врегулювати ці відносини. Для цього він пропонував територію держави розділити на три частини.

Першу частину він називав “священною” і доходи від неї пропонував направляти на релігійні потреби. Другу частину — використовувати для громадських потреб і, зокрема, покриття військових витрат. А третя частина території повинна бути надана у приватну власність.

Значну увагу з’ясуванню проблем сутності права і держави приділяв Геракліт (544-540 - 483 рр. до н.е.).

Першоджерелом людських законів він вважав божественний закон (логос) і тому життя полісу і його закони повинні йому відповідати. Існування держави без законів, на його думку, зовсім не можливе, вони впорядковують суспільне життя громадян, тому люди повинні відстоювати закони, як свої стіни<sup>1</sup>. Але Геракліт презирливо ставився до своїх співгромадян, говорив, що більшість із них нездатна пізнати всеуправляючий логос, у зв’язку з чим демократичний порядок прийняття законів ставав зайвим.

Люди, за його вченням, від природи не є рівними, вільними і добродійливими можуть бути тільки окремі із них.

Тільки ця частина громадян здатна пізнати об’єктивно існуючі закони космосу і закони суспільства, що з них впливають, і поводити

<sup>1</sup> Фрагменти ранніх грецьких філософів. — М., 1989. — ч. 1. — С. 217.

себе згідно з їхніми приписами. І навпаки, для більшості громадян благо поза свободою. Воно є в підкоренні штучним установам людей — полісним законам.

Одним із перших мислителів античності, що заперечував божественне першоджерело законів, був Демокріт (бл. 460 р.- бл. 370 р. до н.е.) На його думку, закони мають природний, причинно обумовлений характер. Хоча вони і породжені людським розумом, але є похідними від природи, природного порядку речей. Критерієм справедливості і права є відповідність законів вимогам природного права. Оскільки закони, що встановлені людьми, на відміну від природних, носять штучний характер, то вони можуть бути переглянуті, доповнені або змінені. Але якщо вони існують, то підкорення їм для більшості громадян має обов’язковий характер, так само як і підкорення природним законам, оскільки це є запорукою благополуччя держави. З цього приводу Демокріт зауважував, що для людей, які підкоряються закону, закон є свідченням їхнього добродійства<sup>1</sup>.

Таким чином, у Демокріта ми знаходимо перші спроби поставити проблему співвідношення полісних законів та індивідуальної людської свободи, де для більшості слідування законам є беззаперечною необхідністю, а для мудрих, здатних досягнути законів природи — це необов’язково, вони можуть вважати себе вільними від штучних норм суспільства, оскільки критерій істини і справедливості в них самих, в їхньому розумі.

На відміну від розглянутих концепцій, де головним є пізнання природи і природного порядку речей та зовнішньої сторони проблеми сутності права, прав і свобод, софісти, а потім і Сократ (бл. 469 - 399 рр. до н.е.) звертаються до людських аспектів цієї проблеми, торкаються людської сторони цих взаємовідносин.

Заслугою софістів, і особливо їх молодшого покоління, є те, що вони розглядали не тільки окремих, а всіх людей потенційно вільними і розмірковували про той суспільний і правовий порядок, який міг би це забезпечити. Їх представник Протагор (бл. 490 р. — бл. 420 р. до н.е.) писав, що не боги, а сама людина є “мірою усіх речей”, а закони — це не божественна установа, а мудрий винахід людини.

У софістів ми знаходимо тезу про те, що за природою всі люди рівні. Нерівність впливає не з природи, а з людських законів. Цим самим софісти перші в історії визнали природно-правову рівність людей, що було радикальною ідеєю і для найбільш демократичної Стародавньої Греції.

Від зовнішньої свободи, про необхідність якої говорили деякі античні мислителі, суспільна думка переходить до проблеми внутрішньої свободи людини і суспільного устрою, який здатний її забезпечити.

<sup>1</sup> Лурье С.Е. Демокріт. — Л., 1970. — С. 373.

Можливість досягнення внутрішньої духовної свободи й її зв'язок зі справедливістю всебічно обґрунтував Сократ.

В основі філософського підходу Сократа до проблеми співвідношення права і свободи знаходиться раціоналістичне уявлення про визначну роль знання. Ступінь оволодіння знаннями, за Сократом, означає міру причетності людей до божественного початку і, відповідно, рівень справедливості суспільного життя.

Політична свобода людини, на думку Сократа, можлива лише при умові панування в державі (полісі) законів, які відповідають вимогам розуму і справедливості.

Індивід, вважає Сократ, є суб'єктом свободи і права лише завдяки самосвідомості, усвідомленню себе незалежним і самотнім у своїх взаємовідносинах з іншими індивідами і державою.

Найбільш видатними представниками філософії, котрі зробили вагомий внесок в розвиток державно-правових концепцій Стародавньої Греції, були Платон і Арістотель.

Платон (427-347 рр до н.е.) є з тих, письмові твори кого дійшли до нас. Стосовно вчень про державу та право — це діалоги “Держава” і “Закони”. Справедливість, справедливі закони розглядаються Платоном як реалізовані в земному житті ідеї якихось ідеальних сутностей. Справедливе відповідно до життя поліса, за Платоном, полягає у тому, що кожний займається своєю справою, ніхто не повинен привласнювати чужого і втрачати свого<sup>1</sup>, що в певній мірі відповідає принципу Піфагора — “кожному своє”. В душі людини, на думку мислителя, повинні поєднуватися розумова, вольова здатність і здатність бажання. Відповідно до того, яка здатність перемагає, людина може належати до того чи іншого стану суспільства. Якщо перемагає розумова, людина може виконувати в державі функції управління; якщо вольова — бути воїном; а якщо третя — ремісником або землеробом. У проекті ідеальної держави, яку пропонує Платон у своєму вченні, не допускаються надзвичайна бідність чи багатство, виключається, без особливої необхідності, приватна власність. Разом з цим, він пропонує скасувати інститут сім'ї, замінити її системою відтворення населення шляхом ретельного відбору пар державою. Вихованням дітей повинна займатися держава. Трудові відносини в такій державі теж повністю нею регламентуються.

У згаданому творі “Держава” Платон висловлює думку, що побудова такої ідеальної держави можлива, хоча вона і не може бути вічною.

Недовговічність такої держави філософ пов'язує з вадами людської природи, коли людина легко піддається негативному впливу, що призводить до занепаду держави. Ця негативна властивість людської

природи, на думку Платона, і була причиною змін форм правління, яких на той час зазнала Греція.

Аналізуючи форми правління, філософ віддає перевагу аристократії, критикує демократію, олігархію, демократію й тиранію, які приходять на зміну одна іншій, внаслідок поступового псування людської душі (природи).

З'ясовуючи зв'язок між собою і державою, Платон виходить із того, що загальне більш важливе, ніж його частина. У зв'язку з цим, на перше місце він ставить державу. Особа, за його вченням, поглинається державою, підкоряється їй. Держава у мислителя постає як єдність безособистих істот, які повинні виконувати свої соціальні функції, відмовляючись від своїх особистих потреб та інтересів.

Не погоджуючись із Сократом, який ініціював принцип індивідуальної самосвідомості як основу справедливого порядку, Платон проголосив принцип рівності всіх перед могутньою державою і розподіл обов'язків згідно з індивідуальними властивостями душі. Згуртованість держави, за Платоном, може бути досягнута “або переконанням або силою”<sup>1</sup>.

У діалозі “Закони” Платон пропонує ще один, більш конкретний, проект ідеальної держави. В цьому творі зазначається, що всесвітом і людьми керують боги, смикаючи за ті чи інші ниточки.

Здійснюючи керівництво, боги мають на увазі ціле, люди не знають їхньої мети, оскільки благо існує не для окремої особи, а особа для нього. Але, як зазначає далі Платон, людина має душу, тобто принцип саморуку, тому вона в певній мірі вільна. Орієнтуючись на свої бажання, уподобання і схильності, людина мріє про щастя. Оскільки людина не знає загальної ідеї і любить тільки себе, то, не усвідомлюючи того, вона творить зло і сама потерпає від нього. В кожному конкретному випадку збудником вчинок людини є її самолюбство. У зв'язку з цим, розмірковуючи над проектом “ідеальної” держави, Платон пропонує жорстко регламентувати всі сторони життя і діяльності людини в суспільстві.

Він допускає, що форма правління може бути альтернативною. У першому випадку, правління здійснюють правителі з надзвичайними повноваженнями, у іншому — управління здійснюється на підставі закону, якому підкоряються і правителі. Причому Платон веде мову про “справедливий” закон, який протиставляється ним закону, що відбиває інтереси якогось певного стану суспільства. Більше того, значну увагу він приділяє охороні права, судовій системі, зауважує, що будь-яка держава перестає бути державою, якщо суди в ній улаштовані не належним чином. Але, зважаючи на всебічну регламентацію життєдіяльності суспільства, “ідеальна” держава Платона позбавляє свободи як усіх жителів, так і

<sup>1</sup> Платон. Государство: В 3 т. — М., 1971. — Т. 3. — С. 224.

<sup>1</sup> Там же. — С. 327.



кожного індивіда окремо. І в цьому проекті філософ залишається вірним своєму принципу, згідно з яким індивід існує для держави, а не вона для нього.

Держава і право, порядок і закон, свобода і справедливість були об'єктами дослідження ще одного видатного філософа періоду Античності — Арістотеля (384 — 322 рр. до н.е.)

Думки з цього приводу він виклав в ряді своїх творів і, зокрема, в “Політиці”, “Етиці” й “Афінській Політиці”.

На відміну від своїх попередників, мислитель вважає, що держава є продуктом природного розвитку, вона виникає поступово, проходячи стадії сім'ї, поселення, держави. Людина за своєю природою прагне жити у спілкуванні з іншими людьми. Держава є вищою формою спілкування. Він вважає, що за формою це є організацією певного об'єднання громадян. Первинним елементом держави, у вченні філософа, є громадянин, яким може бути людина, що наділена правом брати участь у законотворчому, дорадчому процесі і у здійсненні судової влади.

Форму держави він розглядає як політичну систему, яка уособлюється верховною владою.

З урахуванням цього, форма держави може визначитися із кількості правлячих: одного, небагатьох, більшості. В першому випадку, йдеться про монархію, в другому — про аристократію, в третьому Арістотель має на увазі політію (щось середнє між демократією й олігархією). Означені форми держави він називає правильними, оскільки вони мають за мету загальне благо. Тиранія, олігархія і демократія, на думку мислителя, є неправильними формами держави, їх метою є особисте благо правлячих.

Він не може погодитися з демократичною формою, вважає, що правити повинен закон, а не “демос”. У цьому його погляди певною мірою співпадають з принципом Платона про домінування загального над частиною, держави над особою.

Разом з тим, Арістотель не поділяє багато поглядів свого вчителя.

Він зазначає, що найвище благо лежить не за межами буття людини. Добродесності можна навчитися, вона є свідомо обраним станом душі.

За вченням Арістотеля, душа людини ділиться на нерозумну і розумну частини. Залежно від того, яка частина домінує, розрізняються і добродесності. Залежно від придбаних якостей душі вони поділяються на етично-добродесні звички та звичаї і добродесності розуму, основою яких є міркування. Перші є діяльними, другі — споглядальними.

Виходячи із цього, Арістотель викладає своє правове вчення. Поняття “право” і “справедливість” у нього тісно пов'язані між собою, але не тотожні. Правом античний філософ називає норму, що регулює політичне спілкування. Справедливе — тлумачиться ним як рівномірне, де рівномірність є серединою між надлишком і нестачею.

Арістотель розрізняє два види справедливості: розподільну і порівняльну. Перша — є проявом справедливості при розподілі всього між людьми за достоїнством. Друга — діє у сфері, де має місце якийсь обмін, і проявляється у порівнянні, що обмінюється. Від справедливості взагалі філософ йде до політичної справедливості, яка виступає у нього як право.

Іншими словами, право уособлює собою політичну справедливість і служить нормою регулювання політичних відносин людей. Право як політичне явище Арістотель називає політичним правом. Арістотель, як і Платон, вважав, що людина здатна робити вибір між добром і злом, оскільки у неї є душа, тобто розум і воля.

З цього приводу він зауважував, що добродесність, так само як і порядок, залежить від людей. Вони можуть скоювати вчинки і утримуватися від них. Свободна воля, яка притаманна людині, може спонукати її як до вчинення як добра, так і зла. Але та людина, котра наділена розумною душею, завжди вибере вірний шлях, не скоїть зла, оскільки вона розуміє, що підкорення закону, життя в державі є для неї благом. Розмірковуючи про право, Арістотель вважає, що воно розповсюджується тільки на вільних людей. Рабів він називає знаряддями, що говорять та призначаються для задоволення потреб свого господаря. Філософ робить спробу з'ясувати сутність рабства. Він приходить до висновку, що одні люди народжуються рабами, а інші — вільними. Це становище обумовлене тим, що у одних людей має перевагу тілесний момент, а у інших — якості душі. Залежно від цього, одні — завжди вільні, а ті у кого переважає тілесний момент — раби, і останнім бути рабами корисно і справедливо<sup>1</sup>.

Але після такого висновку у Арістотеля виникає питання: як примирити існуюче у суспільстві рабство і необхідність мати справедливий закон, що відповідав би вимогам природного права. Мислитель бачить два шляхи його вирішення. Перший, як він зазначає, полягає в тому, що рабу та господарю корисні взаємні дружні відносини, оскільки вони існують на природних засадах; другий — всіх, хто не є еліном, необхідно називати варварами і у всіх відношеннях прирівнювати до рабів. Але, як бачимо, цей підхід філософа страждає серйозними вадами і не відповідає на питання про шляхи поєднання права і свободи.

З другої половини IV століття до н.е. починається криза грецької державності, чому сприяють занепад рабовласництва та формування основ феодального суспільства, а також соціальні стреси.

У результаті війн македонського царя Філіпа II (правив 359-336 рр. до н.е.) і походів Олександра Македонського (правив в 336-323 рр. до н.е.) грецькі поліси підкорюються, руйнуються їх державні інститути,

<sup>1</sup> Арістотель. Никомахова Етика // Соч.: В 4 т. — М., 1983. — Т.4. — С. 378.